

De onthullende brief

Toevallig kwam ik deze merkwaardige 'brief' tegen op een veiling. Uitgever en datering waren niet bekend en dit zette me aan tot deze zoektocht. Zo vond ik dat *Een brief aan U en mij* uitgegeven werd in Kampen door Gerhardus Philippus Zalsman in 1862 en volgende jaren. Het blad (gesloten circa 10 x 9 cm, open 26 x 22 cm) is gevouwen in twee richtingen en zo ontstaan er twee 'transformatiebeelden': in het eerste verandert Adam in het paradijs in een prent van Adam en Eva met de slang die de appel aanbiedt; de andere prent toont een feestelijk uitgedost paar dat omgevormd wordt tot halve skeletten met op de grond een lijk waar de wormen rond krielen! Verder staat apart de gekruisigde Christus afgebeeld.

Gerhardus Philippus Zalsman (1834-1910) was in Kampen actief als boekhandelaar en uitgever vanaf 1857 (<http://kinderpapier.nl/Centsprenten/UitgeversInd/Zalsman.htm>). In *Nederlandsche bibliographie* van 5 mei 1862 staat de brief bij zijn lijst van nieuwe uitgaven ('1 blad in briefform. Met houtvignetten'); de tweede ('veel verbeterde') druk staat vermeld in de editie van 8 december 1863. In *De Kolporteur* van 15 maart 1870 vermeldt een annonce de tweede druk van 1869! Zalsman was uitgever van *De Bazuin* en nog in 1899 (25 augustus) verscheen een advertentie voor deze *Brief aan U en mij*. Een exemplaar van de brief werd geveild voor 220 Euro in februari 2023 door Peter Kiefer in Pforzheim en een ander exemplaar biedt Antiquariat Banzhaf in Tübingen aan voor 950 Euro!

Het Utrechtse museum Catharijneconvent bezit drie exemplaren met verschillen in typografie en figuren (dank aan Arno van Os, afdeling collectiebeheer, die me hiervan foto's bezorgde):

- <https://adlib.catharijneconvent.nl/Details/collect/37452> betreft vermoedelijk de eerste uitgave van Zalsman in 1862; het voorblad is gedrukt als een handgeschreven brief en de prenten zijn wat grof en stuntelig gemaakt;
- <https://adlib.catharijneconvent.nl/Details/collect/18744> betreft mogelijk de 'verbeterde' tweede druk (1863) met het voorblad in drukletters; de figuren zijn fijner gegraveerd en staan in spiegelbeeld tegenover de eerste uitgave;
- <https://adlib.catharijneconvent.nl/Details/collect/18745> is een variant van de vorige en misschien de zogenaamde 'tweede druk' van 1869; dezelfde figuren zijn licht verschillend gegraveerd (Adam, Eva en het lijk staan nu in spiegelbeeld vergeleken met de vorige druk).

Zie ook artikel van Arno van Os, 'Een brief is een brief, is een brief, is een brief' in *Museummagazine Catharijne Convent*, 2024, 2 p 27-29

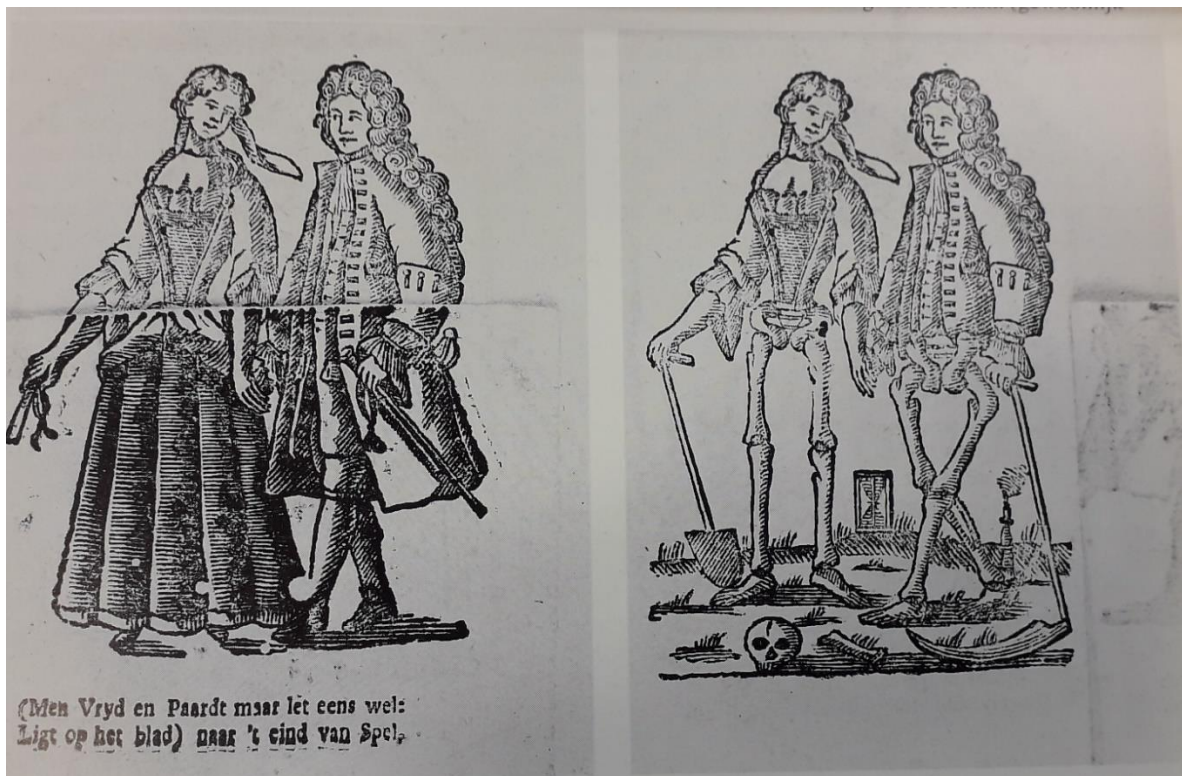
Deze brief hoort tot de pop-up of uitklapboeken, door John Landwehr betiteld als 'harlekinades': boekjes met verschillende delen uitvouwbaar prenten, die men naar believen kan omslaan.¹ Dit soort brieven en prenten werd al in de 18de eeuw als schoolprijs uitgedeeld: "Zulk een brief was op de ouderwetsche, eenvoudige vierkante manier gevouwen, doch op het adres en de keerzijde en op iederen omslag met plaatjes of versjes bedrukt. De inhoud liep soms op eene verrassing, soms op een schok uit." Maar voor de *Brief aan U en mij* gold de volgende waarschuwing aan jonge lezers: "De inhoud is echter, wat de teekening betreft, al te schokkend, al te reëel zou ik zeggen".²

Volgens Landwehr is *Een brief aan U en mij* (omschreven als 'een driedelig vouwblad van omstreeks 1860') het oudst bewaarde voorbeeld uit Nederland. Dat klopt echter niet. Een sterk gelijkende prent kwam reeds voor in de *St. Nicolaas almanach voor het jaar 1773 ... voor de jongelingen* (Den Haag, Pieter Servaas, 1773). Het prentje dook nog op in latere uitgaven van deze kalender, zoals in 1781: "Treffend en leerzaam is 't plaatje van een jonkman en eene jonge dochter, die hand aan hand gaan. Het geeft zoo'n juiste voorstelling van des Predikers leer: 'ijdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid.' Men ligt een gedeelte op, en zie van al dien heerlijken toi blijft niets over dan de beenen. Mij dunkt bij het bezichtigen van dit tafereel,

¹ John Landwehr, 'Ontluikende beweegbare boeken voor jong en oud (3) Prentenboeken in beweging' in *De boekenwereld* 2010, 27 p 96-97.

² Gerrit Pieter Roos in *De Navorscher* 1877 p 376.

zullen de niet-latinisten wel gedacht hebben aan de vrije vertaling van 'de mortibus nihil bene', van de doden blijft niets over dan de beenen."³

St. Nicolaas almanach 1781

De Dordtse dominee Jakob Eigeman beschreef uitvoerig de bedoeling en betekenis van de brief, die we hier dan op zijn geleide stapsgewijze 'onthullen'.⁴

Jaren geleden, las ik een brief, die nog in mijn bezit is, en uitgegeven werd, om, onder Gods zegen, tot het hart van oud en jong te spreken. Het zijn letteren, die vóóral in deze dagen, met het oog op den Tijdgeest en de daarmede samenhangende onverschilligheid in het nadenken over dood, graf en eeuwigheid, te pas komen. Zóó goed ik kan, wensch ik dien brief weêr te geven, in de stille hoop, dat zijn inhoud ook tot ons harte spreke. Het adres luidt aldus: "Een brief aan u en mij, om cito te bezorgen, 't Gewicht van d'inhoud duldt geen uitstel, zelfs tot morgen: Hij biedt de keus u aan, van waar geluk en smart. De plaats voor hem bestemd, is 't Hart."

³ Abraham Jacobus Servaas van Rooyen, 'Uit den ouden tijd - XXXIII. Iets over Haagsche en andere Almanakken in de 18e eeuw' in *De Hollandsche lelie* 1907, 20 p 678-682; citaat p 680. Zie ook Jeroen Salman, "Die ze niet hebben wil mag het laten": Kinderalmanakken in de achttiende eeuw' in *Literatuur* 2000, 17, p. 76-83. Het Haags Gemeentearchief bezit 6 exemplaren van de *St. Nicolaas almanach* van Servaas. Enkele staan vermeld in Piet J. Buijnsters & Leontine Buijnsters-Smet, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800* (Zwolle, Waanders, 1997) en de prent van 1781 komt uit dit boek (nr 1660). Deze is identiek aan de afbeelding in de almanak van 1773 (prent te vinden bij Landwehr, 2010 p 97).

⁴ Jakob Eigeman, *Uit het leven, voor het leven: gedachten in beelden* (Amsterdam, W.H. Kirberger, 1883) p 180-184; tekst hier met figuren uit editie van 1863.

En, als ge den brief – zonder hem nog te openen – omkeert, en aan de andere zijde beziet, stelt u een allerliefst plaatje den hof Eden voor, met zijn schilderachtig gebergte, lachende dalen en vriendelijke beemden. En wie zit dáár zóó rustig en kalm, dat ge als het ware de rust en kalmte indrinkt? De eerste mensch, omringd door het gedierte des velds en de vogelen des hemels, die allen aan hem, hun meester, gehoorzaam zijn, omdat hij nog niet ongehoorzaam geworden is aan zijn Heer Meester. En wat leest ge er boven? “O mensch! hoe schoon was ééns uw lot, Toen ge in het zaligst heil genot, Onschuldig aan de hand van God, Vertrouwlijk om mocht gaan, Als 't kind met zijnen vader! Hoe hebt ge uw staat en rang bewaard? Ontvouw deez' brief, En zie met smart den mensch daar nader.”

Na dat plaatje gezien, en dat versje gelezen te hebben, opent ge den brief, en wederom wordt u dezelfde hof Eden voorgesteld, maar – te midden van al zijn heerlijkheid, als een melodieus lied, dat op ééns door een ellendigen wanklank gestoord wordt. Die wanklank is de zonde: het rampzalig gevolg van den eersten beet, in de verboden vrucht gedaan; en gij leest er boven: “O schrikbeeld! 'k zie hoe helsch beleid En zondelust uw val bereidt; De mensch, zóó heerlijk, schoon en groot! Verlaat zijn God, en vindt – den dood! Des Scheppers beeltnis gaat verloren, En 's Rechters vloek is de aard beschoren; Doch God, met zóó veel leed begaan, Wijst nog den zondaar redding aan,” terwijl nu, als bewijs van dat welgemeend aanbod, onder een en ander het Kruis staat afgebeeld, waaraan de Zone Gods en des menschen hangt te sneven, ter zijde daarvan, wederom deze regelen gelezen worden: “Zóó gruwzaam moest de Christus lijden, Om van den vloek u te bevrijden. Neem, zondaar! Hem geloovig aan. Laat dit geloof steeds vruchten dragen, Van werken, die aan Hem behagen: Dan zult ge, aan zijne hand, weêr tot den Vader gaan.”

Als ge dit gelezen en herlezen hebt, doet ge den brief verder open, en ge wordt eensklaps verrast door het beeld van een aanzienlijke vrouw en man, in statiekleederen gehuld, terwijl ge er boven leest, wat u te doen staat: "Wat roemt ge, o mensch! op rang en macht; Wat praat ge in trotsche kleederdracht! Neem 't hulsel weg; wat zult ge ontdekken? Die aanblik zal u schrik verwekken."

En nu ontvouwt ge den brief verder, maar zie, welk een bittere teleurstelling! Welk een weemoedig tooneel! Ge ziet u eensklaps op een kerkhof verplaatst, waar u, in stede van leven, vreugde, vrede en blijdschap, de ellende des doods tegenkomt. En de beide beelden dier aanzienlijken, hoe zijn ze veranderd! hoe afschuwelijk als in één ure geworden! De worm des doods, die van de aarde, daar beneden, uitgaat, heeft ze reeds tot op de heup toe ontvlescht, zoodat ge, als een snerpende parodie op de weelde van dit nietige leven, twee beelden vóór u ziet, die u, jawel! van het hoofd af tot de heup toe, nog al de voormalige pracht, hun eigen, zien doen, van de heup af tot de voetsoole toe, ook wederom niets anders dan de schrikbarende ellende, nietigheid, narigheid en verwoesting, die de dood, hier op aarde reeds te weeg brengt. "Hier", luidt dan ook te recht het versje, dat er onder staat, "hier ziet ge uw grootheid, pracht en eer! Wat zijt ge? Een handvol stof! Niets meer! Een schaduwbeeld, dat ras verdwijnt, Een nevel, waar de zon op schijnt!. O merk het op, en zoek dien schat, Die eeuwig heil in zich bevat: Een schat, die 's werlds glans verdooft, En dien geen dood of graf u rooft: Gij vindt dit onwaardeerbaar goed, Voor 't hart, bij God, in Christus bloed."

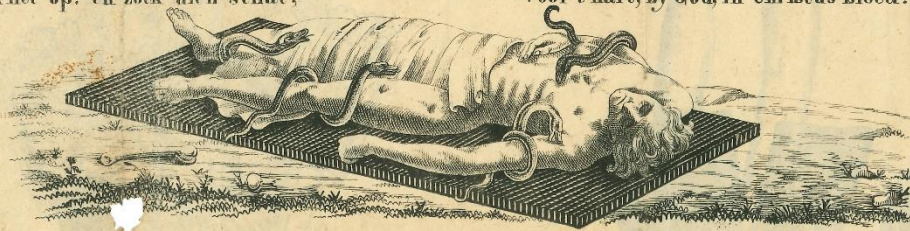
ensch! op rang en magt,
trotsche kleedrendragt!

Neem't hulsel weg, wat zult ge ontdekken?
Die aanblik zal u schrik verwekken.

Hier ziet ge uw grootheid, pracht en eer.
Wat zyt ge? Een handvol stofs niets meer,
Een schaduwbeeld, dat ras verdwynl,
Een nevel waar de zon op schynl.
O Merk het op! en zoek dien schat,

Die eeuwig heil in zich bevat
Den schat, die s werlds glans verdooft,
En dien geen dood of graf u rooft,
Gy vindt dit onwaardéerbaar goed
Voor 't hart, by God, in Christus bloed.

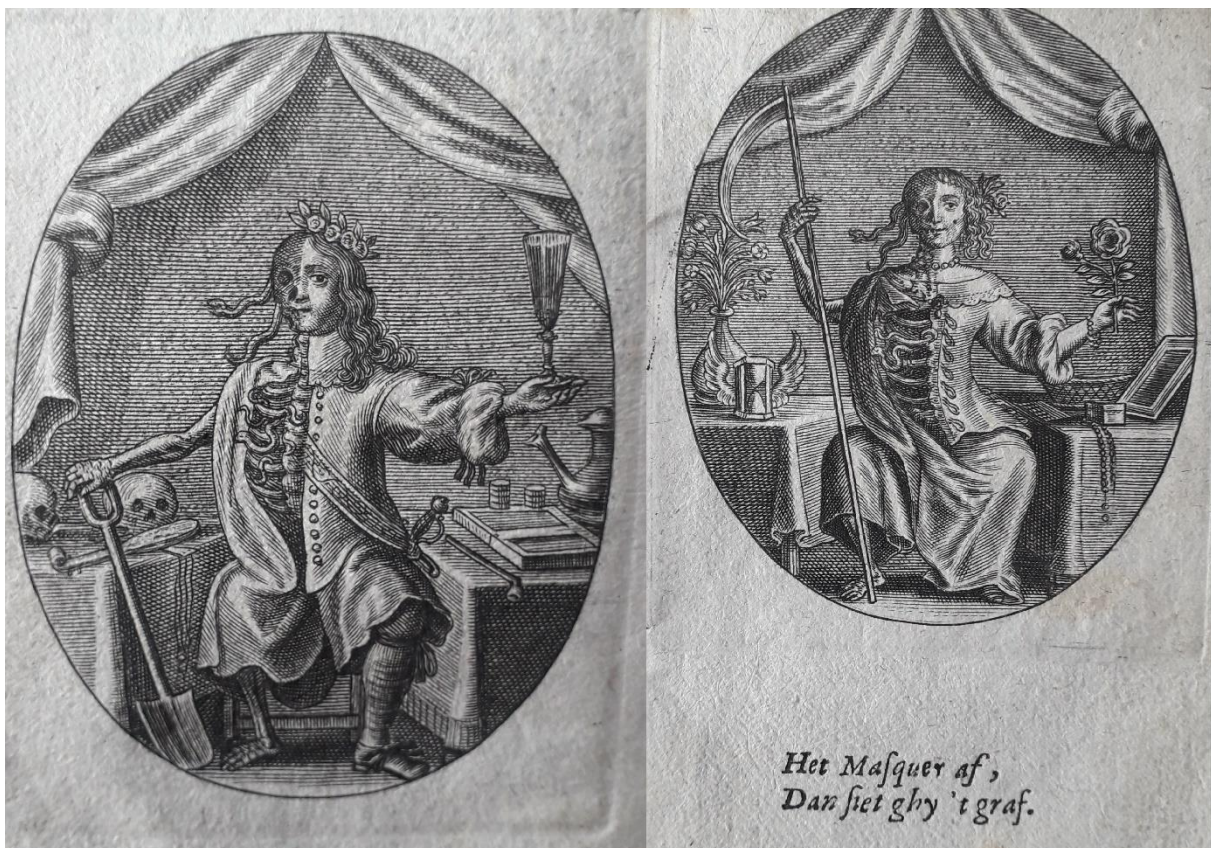

Beschouw my, Sterveling! eens was ik ryk en grootsch, En zocht in weelde en pracht myn hoogste welbehagen,
Wat ziet gy thans in my? 't Afschuwlyk beeld des doods, Een zielloos overschot, waar wormen slechts aan knagen. —
O, Wel hem, die by 't aardsch genot, Zich ryk mag roemen in zyn' God!
Hy heeft geen dood noch graf te vreezen, Zyn einde zal toch zalig wezen.

En nu het waarschuwend slot van dien betekenisvollen brief, tot u en mij gericht! Het is niet minder aangrijpend dan het voorgaande gedeelte van den inhoud. Ge ziet dáár het lijk van een rijke naar de wereld vóór u liggen in zijn sombere grafstede, omringd van schedels, knekels en gebeente van velen, die, reeds jaren vóór hem, aan dezelfde aarde werden prijs gegeven. Hoe afzichtelijk! Duizenden en millioenen wormen ziet ge rusteloos voortknagen. Gij wendt het hoofd om, wilt den brief, terwijl er een kille huivering door uw leden waart, maar weer spoedig sluiten, doch nog één waarschuwend woord komt u van de lippen des gestorvenen rijke tegen: "Beschouw mij, sterveling! Ééns was ik rijk en grootsch, En zocht in weelde en pracht mijn hoogste welbehagen. Wat ziet ge thans in mij? 't Afschuwlyk beeld des doods: Een zielloos overschot, waar wormen slechts aan knagen! O wel hem, die, bij 't aardsch genot, Zich rijk mag roemen in zijn God! Hij heeft geen dood of graf te vreezen: Zijn einde toch zal zalig wezen."

Zie, dat is een brief, waaraan we den Tijdgeest wel eens herinneren, waarop we hem wel eens met nadruk wijzen mogen: want het grof materialisme onzer eeuw vergeet, in zijn grove zinnelijkheid en stofvergoding, ten eenenmale het waarschuwend woord des Heeren: “Wat baat het den mensch, al gewon hij de geheele wereld, en hij leed schade aan zijne ziel?”

Dit genre van ‘Klappbrief’ was vooral populair in Duitsland in de 19de eeuw (zie bijlage). Dergelijke moraliserende ‘brief’ past in de lange traditie van teksten en afbeeldingen rond het thema *memento mori* om mensen te herinneren aan hun sterfelijkheid. Als allegorie van de onvermijdelijke dood en de vergankelijkheid van het leven vindt men in de kunstgeschiedenis een grote variëteit aan ‘transformatiebeelden’, een vermenging of overgang tussen levende portretten en akelige skeletten.⁵ Hier tot slot een ‘onthullend’ voorbeeld uit mijn eigen collectie: “Het masker af, dan ziet gij het graf!”⁶

⁵ Zie de indrukwekkende collectie van Philippe Bousquet:

<https://artifexinopere.com/blog/interpr/themes/figures-de-la-mort/la-mort-bipartie/>;
<https://artifexinopere.com/blog/interpr/peintres/delvaux/plus-que-nu/>

⁶ 't Bedrogh van de werlde op-ghedraghen voor een nieuwe jaer aen de ghene die vande werlde verleydt worden (Antwerpen, Michiel Cnobbaert, 1669).

BIJLAGE: Ein Brief an mich und dich

Naast drie varianten van de Nederlandse 'brief' bezit het Utrechtse Catharijneconvent ook een Duitse variant (OKM dp1428). Hier een overzicht van op het internet gevonden versies van een 'Memento Mori Klappbrief'.

Chronologische versies met afbeelding (uitgever, plaats, datum)

Oberdorsten, Wetter (Hessen), 1835

Beschrijving in *Allgemeiner Anzeiger und Nationalzeitung der Deutschen*, 11 juli 1835; *Allgemeine Kirchenzeitung*, 2 augustus 1835

Graphic Arts Collection Princeton University

<https://graphicarts.princeton.edu/2018/05/16/o-heart-take-notice-a-transformation-letter/>

Ingekleurde versie uit 1835 (zonder plaats of uitgever)

Vintagepopupbooks.com (\$590)

<https://www.vintagepopupbooks.com/Antique-harlequinade-or-Turn-up-book-p/p-15a.htm>

Jean Friedrich Lebeau, Offenbach am Main, circa 1840-1850

Pennsylvania German Broadside Collection

<https://digital.fandm.edu/object/scholars-square349>

Jakob Noa Ensslin, Reutlingen, circa 1840

Galerie Bassenge Berlijn, veiling 14 april 2021 (€650)

idem in Union Catalog of Early Movable Books

<https://openpublishing.psu.edu/play/content/ein-brief-mich-und-dich-ist-cito-abzugeben-das-porto-ist-gering-nimm-ihn-begierig-der-inhalt>

Anoniem, circa 1860

Galerie Bassenge Berlijn, veiling 31 mei 2018 (€2232)

<https://bassenge.com/extras/artistindexquery?search=Memento-Mori-Klappbrief>

Anoniem, 19de eeuw

Anna-Katharina-Höpflinger, 'Schwarz, verhüllend, weiblich. Die Inszenierung von Trauer und der Wandel von Gendervorstellungen' in *Interdisciplinary Journal of Religion and Transformation* 2017, 5 p 105-122 (afbeelding p 111)

https://www.schoeningh.de/view/journals/jrat/3/2/article-p105_7.xml

Chronologische advertenties

- 1839 *Freimunds kirchlich-politisches Wochen-Blatt*: F.W. Bergemann, Neurippin
- 1849 Catalogo van Justus Albert Wohlgemuth, Berlin (in Dumas, *Der Vicomte von Bragelone*)
- 1851 *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*: F.M. Kampmann, Düsseldorf
- 1852 *Bayerisches Volksblatt*: Friedrich Pustet, Regensburg
- 1881 *Gesammt-Verlags-Katalog des deutschen Buchhandels*: F.W. Bergemann, Neurippin

PS Deense variant (Collection Sedivy, Kopenhagen, 1860)

<http://www.zeno.org/Kunstwerke/B/D%C3%A4nischer+Holzschneider+von+1860%3A+Memento+Mori-Klappbrief+%5B2%5D>
